

Олександр Федоренко

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ГЕОПОЛІТИКИ
ЯК НАПРЯМУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ
В УМОВАХ ПОБУДОВИ
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті визначено суттєві особливості становлення геополітичних досліджень в умовах становлення незалежної української держави як специфічного проблемного напрямку вітчизняної політичної думки щодо дослідження аспектів впливу територіально-географічних і соціальних факторів на формування політичного буття українського суспільства. Розкрито аспекти дослідної роботи вітчизняних науковців, що вивчають проблемні питання, пов'язані з діяльністю політичних суб'єктів сучасної української держави і становлення українського соціуму як етнічної і політичної цивілізації.

Olexandr Fedorenko The problems of establishing geopolitics as a trend in political science under the conditions of Ukrainian state-building. The article defined essential peculiarities of geopolitics' research in the formation of Ukrainian independency as the specific problematic course of native political view concerning the aspects of study for territorial geographic and social factors to influence on creation political existence of Ukrainian society. The aspects of research works written by native scientists concerning issues of politicians' activities in present Ukrainian power and build-up Ukrainian society as ethnographic political civilization were revealed.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ століть у світовому просторі відбуваються глобальні трансформаційні зміни, зумовлені розпадом СРСР і всього соціалістичного блоку і модернізацією суспільного життя у провідних державах. Припинення існування соціалістичної системи призвело до двох наслідків глобального значення: зникла світова супердержава — СРСР, яка домінувала в Євроазії;

виникли умови для домінування у Євразії та світі Сполучених Штатів Америки¹.

Після проголошення незалежності України та визнання її державності і відбулися кардинальні зрушення в парадигмі суспільного розвитку. На зміну ідеологічним та політичним цінностям тоталітаризму в соціумі домінуючі позиції займає пріоритет прав людини і громадянина, зокрема на культурно-мовну і національно-державницьку ідентифікацію.

На думку академіка І. Кураса, утворення нових суверенних держав на території колишнього СРСР, а також їхні орієнтири і пріоритети розвитку стали предметом світової політики, оскільки від України та інших держав у багатьох аспектах залежить стабільність і географічно-політична рівновага у світовому просторі².

На відміну від Російської Федерації, яка стала політичним і майновим правонаступником Радянського Союзу з сформованою на проросійських традиціях політичною, науковою та діловою елітою, в Україні процес становлення нової держави збігався з процесами формування української політичної нації і переходу в соціумі від державної моделі економіки до ринкових відносин.

Україна, як і Росія після розпаду СРСР, була визнана світовим співтовариством держав як нова держава, утворення якої було пов'язано із визнанням у суспільстві критерію рівності громадянських прав усіх мешканців її території.

Обставини утвердження нової держави в Україні виявилися надзвичайно складними, внаслідок відсутності значного запасу цінних металів та іноземної валюти, покладів нафти і газу, вичерпності власних корисних копалин. Для України, як суб'єкта міжнародних відносин і геополітики у 90-х роках, важливим політичним завданням було встановлення рівноправних міждержавних відносин з Російською Федерацією³.

Після розпаду Радянського Союзу на новому пострадянському геополітичному просторі у відносинах між Україною і Росією була напружена ситуація, яка в сучасній політологічній літературі дістала назву «остаточна ідеологізація». Суть цього явища полягала в тому, що в Україні серед населення домінували настрої національного романтизму, а в Росії домінуючими залишались у суспільстві уявлення про Україну як про «залежну територію»⁴.

Унаслідок цих уявлень встановлення дійсно реальних, рівноправних відносин між Україною і Росією ускладнювали дві такі основні обставини:

а) сприйняття Росії частиною населення і еліти України як потенційно загрозливої для української державності політико-державної системи;

б) невизнання України частиною населення і еліти Росії як суб'єкта державності, суспільна структура якого формується і розвивається на основі власних психологічних та ідеологічних засад.

Незважаючи на ці складні і суперечливі обставини, відбувався поступальний процес ствердження України як національної держави, громадяни якої, незалежно від етнічної й національної належності, були поєднані в політичному сенсі в сучасну модерну українську націю⁵.

Курс на рівноправне співробітництво з Російською Федерацією був сприятливою передумовою для утвердження України як європейської держави, яка виявляла позицію щодо побудови нових систем політичної, гуманітарної та інформаційної безпеки на взаємовигідній партнерській основі. Зокрема, відмова від утримання ядерної зброї, приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стали оптимальними передумовами для багатовекторного співробітництва України з європейськими інтеграційними структурами, Російською Федерацією, Сполученими Штатами Америки, військово-політичним блоком НАТО.

Українське суспільство у 90-х роках ХХ століття опинилося перед дилемою становлення цивілізаційної самосвідомості або у варіанті долучення до системи цінностей європейського християнського співтовариства, або, враховуючи конкретно-історичні обставини, активізувати відтворення національних ідейних та культурних цінностей, включаючи у власне соціальне життя досягнення інших цивілізаційних спільнот. Відсутність цілісності та консолідації українського суспільства у перші роки незалежності зумовлювалася такими трьома основними чинниками:

а) культурно-мовний та етнографічний чинник — умовний поділ території України на дві частини, тобто на центральні і західні українські етнографічні області і області колонізовані різним населенням, де поряд з українцями проживали росіяни та представники інших національних спільнот;

б) соціально-політичний чинник — поділ території України за сформованими суспільними і політичними традиціями населення на дві частини, одна з яких — це частина, яка входила до складу європейських держав (Галичина, Волинь, Закарпаття, Буковина),

а інша — це центральні, східні і південні регіони України, що входили до складу Російської імперії та СРСР;

в) конфесійний чинник — поділ автохтонного населення України на дві християнські конфесії, тобто на православну і греко-католицьку, а також розбіжності між різними напрямками в межах православної церковної конфесії⁶.

Перехід від колоніального та провінційного статусу номінальної частини СРСР до суверенної держави був складним через певні соціально-політичні стереотипи населення, які ускладнювали процес системної модернізації. Проблема утвердження української держави була тісно пов'язана із рівнем політичної і морально-етичної культури суспільства, що виявлялося в розумінні громадянами проблем забезпечення державного суверенітету і створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки.

Започаткована в Україні модернізація основ суспільства та держави була складовою частиною широкого процесу трансформації. Суть цього процесу реальної трансформації суспільства полягала в залученні передових світових технологій у науку, сферу обслуговування, сферу виробництва, сільське господарство, але насамперед у створенні освітніх і науково-технічних технологій, які могли бути конкурентноздатними на світовому ринку матеріальних і духовних цінностей.

Процес модернізації сталих форм соціальної організації в Україні, виходячи з комплексного і системного наукових підходів, логічно розглядати у контексті трьох глобальних етапів модернізації у ХХ столітті, як в практичному, так і теоретичному вимірах.

Перший етап — етап економічної, політичної, науково-технологічної, культурної модернізації розпочався після Другої світової війни. Розвиток процесів економічної і політичної модернізації у 40–60-х рр. ХХ ст. відбувався у двох напрямках. Перший напрям — перенесення економічних та політичних моделей провідних держав, насамперед США, у відсталі за технологічними і соціальними показниками країни. Другий напрям — перенесення соціалістичної моделі СРСР на країни Східної Європи і закріплення цієї моделі в Україні та інших республіках Радянського Союзу⁷.

Етап модернізації в Україні у 90-х роках був логічним продовженням другого етапу глобальної модернізації (відбувався у 70–80-х рр. ХХ ст.), який характеризується зростанням динамічності соціально-економічного розвитку на основі здобутків

науково-технічної революції, що спричинило крах соціалістичної ідеологічної системи⁸.

У контексті нинішнього, третього етапу глобальної модернізації Україна, як і усі постсоціалістичні держави, опинилася в ситуації інтеграції у світову спільноту народів, які є на шляху побудови цивілізованих соціальних держав, у яких дотримуються права і свободи людини. Процес модернізації при цьому виявляється в Україні як конкретна теоретична та практична модель діяльності соціальних суб'єктів, яка спрямована на консолідацію суспільства на основі національних і регіональних традицій.

Відновлення державного статусу української нації стало вагомим передумовою формування модернізаційного проекту нової української держави як учасника регіональних і світових процесів у сучасній системі суб'єктів міжнародних відносин і політики. Концепційною основою поєднання політичних, соціальних та економічних аспектів у масштабний модернізаційний проект є Конституція України, утверджена Верховною Радою 28 червня 1996 року.

У Конституції України було окреслено орієнтири становлення сучасної модерної української політичної нації, консолідація громадян якої має відбуватися навколо ідей будівництва громадянського суспільства, правової демократичної держави і соціальної ринкової економіки.

Українські вчені, які досліджують аспекти модернізації, зокрема геополітичні, у структурі політичної науки стосовно України та інших пострадянських держав виділяють їх сутнісні характеристики у змісті понять «модернізація в державі» і «модернізуюча країна»⁹.

Ці два поняття є співвідносними із двома періодами становлення сучасної української держави. Перший період (1991–1994 рр.) характеризується заміною політичних інститутів авторитарного режиму СРСР новими демократичними інституціями незалежної держави Україна. Другий період розпочався з 1994 року, коли почали відбуватися кардинальні зміни в економіці, організаційно-управлінських структурах влади, а також у повсякденному житті норм і цінностей морально-етичних взаємовідносин.

Визначальною рисою як першого, так і другого періодів є цілісний та внутрішньосистемний характер комплексної політичної модернізації. Після проголошення незалежності України у 1991 р. модернізація суспільного життя мала катастрофний характер, тобто відбувалася після катастрофи політичної і соціальної системи СРСР.

Суттєвою проблемою в процесі модернізації була відсутність у суспільстві, що перебувало в стані трансформації, політичної та інтелектуальної еліти, яка могла б взяти на себе відповідальність за здійснення системних реформ, але і здатної на безкомпромісний патріотизм і відданість інтересам держави. Відсутність національної еліти, а також комплекс відносин, пов'язаних з політико-дипломатичною та соціокультурною позицією Російської Федерації як правонаступника СРСР, були чинниками, які породжували процеси внутрішнього суспільного протистояння в Україні, зокрема активізацію серед регіональних груп населення проросійських чи європоцентричних орієнтацій і поглядів.

Ці процеси певною мірою впливали на встановлення на міждержавному рівні відносин між Україною і Росією в напрямі поширення і утвердження у євразійському регіоні норм і принципів міжєвропейських відносин¹⁰.

З 1994 року модернізація має еволюційний характер, тобто відбувається модернізація окремих елементів соціально-політичної системи, яка виражається в різних кількісних і якісних показниках. Основними особливостями модернізаційних процесів в Україні є системна криза колективної суспільної ідентичності і тенденція «лімітрофності» території української держави, тобто наявність специфічних обставин геоцентричного положення території, які впливають на реалізацію її суспільно-державних, регіональних і глобальних інтересів.

Процеси модернізації були взаємопов'язані з проблемами географічно-політичної самоідентифікації населення України, серед яких важливими слід вважати: здійснення переходу українського суспільства від сформованих в СРСР до новітніх соціальних форм функціонування; формування та відображення у суспільній свідомості національно-державницької ідентичності; впровадження географічно-ідеологічної парадигми розуміння місця нової української держави в європейському та світовому географічно-політичному просторах.

Проблема формування нового геополітичного простору на території колишнього Радянського Союзу на принципах державного суверенітету і територіальної цілісності держав була висвітлена на круглому столі відомих українських і російських вчених «Украина и Россия в новом геополитическом пространстве» (Київ, 1995). Під час роботи круглого столу було розглянуто цілу низку

аспектів співробітництва України і Росії на двосторонньому рівні у багатьох сферах суспільного та міждержавного життя.

І. Курас, М. Михальченко, Ф. Рудич та інші учасники круглого столу окреслили найважливіші для виявлення геополітичної ролі України проблемні питання, які стосувалися взаємовідносин на новому геополітичному просторі України і Російської Федерації, перспектив багатостороннього міжнародного партнерства України, основних тенденцій у формуванні політичної системи влади і визначення національних пріоритетів у внутрішній та зовнішній політиці.

Геополітика трактувалася учасниками круглого столу як новітній науковий напрям опрідметнення геостратегічних орієнтирів держав у теоретичному і практичному вимірах, зокрема у внутрішній та зовнішній політиці. Події та факти, які відображали геополітичні процеси внутрішньодержавного, регіонального та глобального характеру, оцінювалися у контексті сприйняття внутрішнього простору території колишнього Радянського Союзу.

У доповідях українських та російських вчених було зазначено, що геополітика наприкінці ХХ століття стала одним з найвпливовіших інтелектуальних напрямів науки, який визначав характер досліджень у таких сферах, як державний суверенітет і національні інтереси держав, аналіз і прогнозування локальних і глобальних політичних конфліктів, вплив географічних і соціальних факторів на функціонування інститутів суспільства і держави.

Збереження та зміцнення державного суверенітету згідно з Конституцією України є головним завданням її внутрішнього та зовнішньополітичного курсу, заснованого на національних інтересах і пріоритетах, сутнісні засади яких обґрунтовуються на основі результатів фундаментальних та прикладних розробок української науки. Утвердження Конституції України виявилось логічним результатом адаптації політичних інститутів суспільства до нових історичних умов.

Наприкінці ХХ — початку ХХІ століть в Україні була сформована політична система влади з такими основними характеристиками: посилення централізованої президентської і виконавчої влади; розширення повноважень регіональних органів місцевого самоврядування; зростання політичної активності широких верств суспільства у виборчих процедурах і масових акціях протестного характеру¹¹.

Доктор філософських наук М. Михальченко, характеризуючи процес переходу суспільства в Україні від авторитарного політичного

режиму до демократичної політичної системи, актуалізує у науковому обігу поняття «політичний перехід». На його думку, процес переходу від одного суспільства до іншого має базуватись на тяглоті традицій культури та матеріального виробництва¹².

На нашу думку, такий підхід є продуктивним, виходячи з того, що моделі модернізації є багатовимірними і мають враховувати різноманітні сторони суспільних відносин. Пріоритетною особливістю сучасних процесів в українському суспільстві є утвердження національної свідомості та ідеологічного плюралізму, толерантності в сферах культури і політики.

Виробленню нових ідейних, політичних та економічних орієнтирів українського суспільства була присвячена Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України» (19–20 березня 1998р.м. Київ).

Конференція була присвячена тематиці інтеграції України у європейські економічні та політичні структури і процесам її євроатлантичної інтеграції, насамперед співпраці з блоком НАТО у безпековому, військово-політичному, гуманітарному і соціальному вимірах. На цій конференції провідні українські вчені розглядали геополітичні дослідження як перспективний напрям політичної науки, що має сприяти формуванню ідеологічної доктрини держави.

Учасники конференції аналізували геополітичні аспекти з позицій пріоритетності у зовнішньополітичних орієнтаціях України на інтеграцію у європейські міждержавні структури і впливу на розвиток українського соціуму масштабних географічно-економічних процесів у світовому просторі. Доповіді вітчизняних вчених були присвячені здебільше аналізу моделей одновекторного чи двохвекторного формування географічної стратегії України і питанням обґрунтування сутності геополітики як політологічного напрямку наукових досліджень.

Події та факти, які відображали геополітичні процеси внутрішньодержавного, регіонального та глобального характеру, оцінювались у контексті уявлень про світ як глобальний простір, у якому провідною геополітичною тенденцією стає геоекономіка, внаслідок формування міжнародної системи економічних та інформаційних взаємозв'язків.

Провідні вітчизняні вчені у доповідях зазначали, що найважливішою категорією геополітики у прикладній сфері реалізації інтересів української держави є географічна стратегія (управління різноманітною політичною діяльністю суспільства, її організація

відповідно до національних чи загальнолюдських інтересів). Основними геостратегічними тенденціями визначалися: глобалізація економічного та суспільного життя у світовому просторі і збереження й зміцнення суверенітету національних держав.

У формуванні та розвитку знань геополітичного характеру, в їхніх наукових розробках проглядаються три різні за сутнісним змістом та особливостями етапи: географічний — визначення у давніх писемних джерелах природних умов території розселення слов'янських племен та політики утворених ними держав, виходячи з їх географічного положення; суспільний — формування геополітичних знань у середовищах українського суспільства, які перебували у складі іноземних держав; державницький — вивчення представниками вітчизняної суспільно-політичної думки ХІХ–ХХ століть української держави як просторово-географічного феномена і осягнення сутнісних особливостей взаємозв'язку культурно-побутового життя українського етносу і національно-визвольної боротьби за відновлення його державності.

На початку ХХІ століття розвиток вітчизняних геополітичних досліджень відбувається еволюційним шляхом акумуляції ідей та теорій, які існують в українському соціумі і позбавлені елементів наступальності й нав'язування інтересів України іншим країнам і народам. Слід зазначити цінний внесок у вивчення геополітичних ідей низки вчених, які пов'язані з комплексним аналізом національних і соціальних проблем українського суспільства, змістом та формами політичної діяльності, філософією політики. Це праці І. Кураса, М. Михальченка, О. Майбороди, Ф. Рудича, О. Заремби, О. Дергачова, М. Поповича, Ю. Левенця, В. Литвина, Л. Шкляра, Ю. Шаповала.

Ці вчені проаналізували джерела і факти, що розкривають процеси становлення географічно-політичних знань в Україні та визначають місце сучасного геополітичного підходу у дослідженнях нинішніх проблем українського суспільства і національної безпеки держави. Загальний огляд їхніх праць показує певну закономірність та спадковість у традиціях розвитку національної геополітичної школи в сфері теорії та історії політичної думки.

Комплексний історико-політологічний та соціально-філософський аналіз геополітичних проблем української державності та націєтворення здійснюється у працях В. Крисаченка, М. Михальченка, М. Панчука, у яких проаналізовані процеси історичної генези української геополітичної думки та визначені притаманні

їй особливості ідейного та філософського плюралізму. В основі їхніх досліджень є аналіз низки проблем, пов'язаних з динамікою внутрішніх та зовнішніх вимірів процесу географічно-політичної ідентичності населення України.

Здійснювані вченими ретроспективні дослідження процесів формування географічно-політичного простору України спрямовані на осмислення етноісторичних особливостей становлення українського соціуму на певних етапах його просторово-часової конфігурації, яка характеризує його місце і роль у світовій спільноті. Високо оцінюючи здобутки українських вчених у визначенні соціокультурних та теоретико-методологічних засад становлення і розвитку української геополітичної думки, зазначимо, що низка проблем залишається недостатньо дослідженою: визначення методологічних та дослідницьких підходів, які обумовлювали специфіку розробки геополітичної проблематики у ХХ — на поч. ХХІ ст., зокрема зв'язок геополітичних ідей з процесами державотворення та національно-визвольної боротьби; аналіз загальних і специфічних аспектів у поглядах вітчизняних та іноземних вчених стосовно застосування результатів наукових розробок у політичній сфері суспільства; розкриття концептуальних аспектів досліджень сучасних вчених щодо особливостей геоцентричного положення України.

Однією з важливих передумов подальшого розвитку української держави, реалізації її економічного і соціокультурного потенціалу є консолідація українського суспільства у межах власного географічно-політичного регіону, що має бути не лише метою, а також результатом формування сучасної суспільної свідомості і основ нового політичного мислення громадян України. Найбільш адекватною відповіддю викликам сучасності на локальному і світовому просторах для України може бути реконструкція процесу наукових дискурсів з геополітичної проблематики, визначення ідейних орієнтирів нинішньої української держави як явища, що відображає в територіальному вимірі існуючу з давніх часів географічно-політичну реальність у світовому просторі, окреслення політичних ідеалів нації на базі врахування перспектив політичного майбутнього українського суспільства і глобальних тенденцій політичного розвитку світу.

¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 393.

² Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — К.: Ассоциация «УКРАЇНО», 1995. — С. 3.

³ Пирожков С. Украинско-Российские отношения в контексте национальной безопасности // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. — С. 30.

⁴ Рудич Ф. Украина и Россия: основные тенденции в становлении политических структур // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. — С. 93.

⁵ Михальченко Н. К вопросу об украинско-российских отношениях // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. С. 43.

⁶ Ситник К. Територіально-історична структура України та українсько-російські відносини // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы «круглого стола». — 1995. С. 8.

⁷ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — С. 44.

⁸ Там само. — С. 45.

⁹ Там само. — С. 53.

¹⁰ Дергачов О. Геополітичні детермінанти національної безпеки України // Міжнародна науково-практична конференція «Геополітичне майбутнє України». Дипломатична академія України при МЗС України. Інститут міжнародних відносин Національного університету імені Тараса Шевченка. 19–20 березня 1998 р., м. Київ. — С. 31–32.

¹¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 58.

¹² Там само. — С. 69.